

Αναφηλαφώνοντας τὰ ταξίδια τοῦ ἀποστόλου Παύλου στὴ Μεσόγειο

Σωτηρίου Δεσπότη*

A. Ταξίδεψε ὁ Παῦλος στὴν Ἰσπανία;

Μὲ τὸ πιθανὸ ταξίδι τοῦ ἀποστόλου τῶν ἐθνῶν στὴν Ἰσπανία ἔχουν ἀσχοληθεῖ ἐνδελεχῶς, ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἀρχαῖες πηγές καὶ τὴν ἀποψη τῶν νεώτερων ἐρευνητῶν, α) ὁ Σεβ. Μητροπολίτης Περιστερίου κ. Γρηγόριος Παπαθωμᾶς σὲ ἄρθρο του στὸ περιοδικὸ *Θεολογία* [τ. 60, 4 (1989), σσ. 754-774] μὲ τίτλο: «Πῆγε ὁ Ἀπόστολος Παῦλος στὴν Ἰσπανία;»¹ καὶ β) ὁ Χρ. Καρακόλης, “Paul’s Mission to Hispania: Some Critical Observations”². Μὲ τὸ παρὸν ἄρθρο θὰ θέλαμε νὰ προσθέσουμε ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς θέσης ὅτι ὄντως ὁ ἀπόστολος τῶν ἐθνῶν Παῦλος (Π.) ἐπισκέφθηκε τὴν Ἰβηρικὴ.

Κατ’ ἀρχὰς τὰ δεδομένα τῶν πηγῶν εἶναι τὰ ἑξῆς: α) Εἶναι ἀδιαμφισβήτητη ἢ πρόθεση τοῦ ἀποστόλου τῶν ἐθνῶν νὰ κηρύξει στὴ Σπανία [= Ἰβηρικὴ Χερσόνησος (Ἰσπανία καὶ Πορτογαλία)]. Ἀποτυπώνεται μὲ εὐκρίνεια στὴν *Πρὸς Ῥωμαίους*³. β) ἰσχυρὴ εἶναι καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Κλήμεντος Ῥώμης περὶ τὰ τέλη τοῦ 1ου αἰ. ὅτι ὁ Π. κήρυξε

* Ὁ Σωτήριος Δεσπότης εἶναι Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

1. Βλ. https://www.ecclesia.gr/greek/press/theologia/material/1989_4_9_Papathomas.pdf, μὲ ἐλεύθερη πρόσβαση.

2. “Paul’s Mission to Hispania: Some Critical Observations”, στὸ: *The Last Years of Paul: Essays from the Tarragona Conference*, June 2013, Mohr Siebeck, Tübingen 2015, σσ. 507-519. Ὑπάρχει ἐλεύθερη πρόσβαση στὴ διεύθυνση: <http://scholar.uoa.gr/chkarakol/publications/paul%E2%80%99s-mission-hispania-some-critical-observations> καὶ στὸ academia.edu.

3. *Ῥωμ.* 15, 24· 15, 28.

στο *τέρμα* τῆς *Δύσεως*⁴. *Τέρμα* τῆς *Δύσεως* στοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους θεωροῦνταν οἱ Ἡράκλειες στήλες. γ) Ὅλες οἱ ἄλλες μαρτυρίες γιὰ τὸ συγκεκριμένο ταξίδι τοῦ Π. προέρχονται ἀπὸ πηγές, οἱ ὁποῖες χρονολογοῦνται σὲ μεταγενέστερο χρόνο. Ἴδιαίτερα ὁ *Κανόνας Μουρατόρι* ἀμφισβητεῖται στὴν ἔρευνα ἐὰν ὄντως εἶναι τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. ἢ νεώτερος⁵. δ) Ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῶν *Ποιμαντικῶν Ἐπιστολῶν*⁶ προκύπτει ὅτι ὁ ἀπόστολος τῶν ἐθνῶν μετὰ ἀπὸ τὴ φυλάκισή του στὴ Ρώμη (γεγονὸς μὲ τὸ ὁποῖο καταλήγουν οἱ *Πράξεις* καὶ συνολικὰ τὸ δίτομο ἔργο τοῦ Λουκᾶ), πραγματοποίησε καὶ ἄλλη περιοδεία, τὴν ὁποία ὁ ἱατρὸς συνοδὸς του δὲν καταγράφει. Ἄλλωστε καὶ οἱ *Πράξεις*, μὲ τὴν εἰσαγωγικὴ στὸ ἔργο, προγραμματικὴ προφητεία τοῦ Ἀναστάσιου⁷ περὶ κηρύγματος «ἕως ἐσχάτου τῆς γῆς», ὑποδηλώνουν αὐτὸ ἀκριβῶς πὺ πιστοποιεῖ ὁ Κλήμης: ὅτι δηλ. οἱ μάρτυρες τοῦ Κυρίου εἶχαν ὡς στόχο νὰ κομίσουν τὸ μήνυμα στὰ ὄρια-πέρατα τῆς Οἰκουμένης, τὰ ὁποῖα ταυτίζονταν μὲ τὴν Ἰσπανία. Σημειωτέον ὅτι οἱ ἀκροατὲς τοῦ πρώτου κηρύγματος τοῦ Πέτρου μετὰ τὴν Πεντηκοστή, ἐξ ἐπόψεως καταγωγῆς ἔφθαναν μέχρι καὶ τὴν *Κυρήνη*⁸. Καὶ στὸν ἐπίλογο τῶν *Πράξεων*⁹, οὐσιαστικὰ μὲ τὴν ἐκπλήρωση τῆς γνωστῆς προφητείας τοῦ Ἡσαΐα¹⁰ περὶ σκληρύνσης τῆς καρδιάς τοῦ Ἰσραήλ, ὁ συγγραφέας ἀνοίγει τὶς πύλες τῆς ἱεραποστολῆς σὲ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα ἔθνη (τὰ ὁποῖα μέχρι ἐκεῖνο τὸ σημεῖο δὲν ἔχουν ἀκούσει τὸ σωτήριο τοῦ Θεοῦ) καὶ ἄρα καὶ στὸ δυτικὸ μέρος τῆς ρωμαϊκῆς Οἰκουμένης.

4. Βλ. *Α' Κορ.*, κεφ. 5-7

5. Βλ. τὴ σχετικὴ συζήτηση στό: Chr. Guignard, "The Muratorian Fragment as a Late Antique Fake?: An Answer to C. K. Rothschild", *RevSR (Revue des Sciences Religieuses)*, τ. 93 (2019), σσ. 73-90.

6. Βλ. Σ. Δεσπότης, *Ποιμαντικὲς Ἐπιστολές – Α' πρὸς Τιμόθεον*, ἐκδ. Ἔννοια, Ἀθήνα 2018, σσ. 34-35.

7. *Πράξ.* 1, 8: «Ἀλλὰ λήψεσθε δύναμιν ἐπελθόντος τοῦ ἁγίου πνεύματος ἐφ' ὑμᾶς καὶ ἔσεσθέ μου μάρτυρες ἐν τε Ἱερουσαλήμ καὶ [ἐν] πάσῃ τῇ Ἰουδαίᾳ καὶ Σαμαρείᾳ καὶ ἕως ἐσχάτου τῆς γῆς».

8. 2, 10: «Φρουγίαν τε καὶ Παμφυλίαν, Αἴγυπτον καὶ τὰ μέρη τῆς Λιβύης τῆς κατὰ *Κυρήνην*, καὶ οἱ ἐπιδημοῦντες *Ῥωμαῖοι*». Ἀναφορικὰ μὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ Καταλόγου καὶ τὴν ἀπουσία τόσο τῆς Μακεδονίας ὅσο καὶ τῆς Ἀχαΐας σὲ αὐτὸν βλ. D. Evans, "A Jerusalemite Source for the List of Nations in Acts 2?", *Journal of Gospels and Acts Research* 2 (2018), σσ. 101-114.

9. *Πράξ.* 28, 23-28.

10. *Κεφ.* 6, 9 κ.έ.

Κατὰ τὴ γνώμη μας, στὰ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς ἀποφῆς ὅτι τελικὰ ταξίδεψε ὁ Π. ὡς κήρυκας τοῦ Εὐαγγελίου στὴν Ἰβηρικὴ χερσόνησο, πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ τὰ ἑξῆς:

1. Γνωρίζουμε πόσο εἶχε ἐπηρεαστεῖ ἡ σκέψη τοῦ ἀποστόλου τῶν Ἑθνῶν ἀπὸ τὸν Δευτεροησαΐα καὶ τὸν Τριτοησαΐα. Ἐκεῖ προφητεύεται ὅτι ὁ Θεὸς στέλνει ἀπεσταλμένους στὴ Θαρσεῖς¹¹ γιὰ νὰ διακηρύξουν ἐκεῖ τὴ δόξα του¹² καὶ ὅτι «πλοῖα τῆς Θαρσεῖς» θὰ φέρουν τοὺς γιούς τῆς Σιών ἀπὸ μακριά¹³. «Οἱ βασιλιάδες τῆς Θαρσεῖς καὶ τῶν νησιῶν» πρόκειται νὰ πληρώσουν φόρο ὑποτελείας στὸν βασιλιᾶ ποὺ ἔχει διορίσει ὁ Γιαχβέ¹⁴. Συνεπῶς ἡ Σπανία, ἂν καὶ λατινόφωνη περιοχὴ

11. Ὁ Κ. Σιαμάκης, βλ. <http://www.philologus.gr/4/68-2010-01-01-01-22-30/121-2009-03-08-21-45-02>, συνοφίζει τὴ σημασία τῆς συγκεκριμένης περιοχῆς στὴ Βίβλο: «ἡ πόλι Ταρτησὸς ἦταν ἀποικία τῶν Φοινίκων στὴν Πορτογαλία, στὴν ἐπὶ τοῦ Ἀτλαντικοῦ παραλία ἔξω ἀπὸ τὰς Ἡρακλείους Στήλας (Γιβραλτάρ), ἡ περιοχὴ τῆς Ταρτησίς χώρα ἦταν περίφημη γιὰ τὸ χρυσὸ τὸν ἄργυρο τὸν ἤλεκτρο τὰ πετράδια καὶ τ' ἄλλα πολύτιμα ὀρυκτὰ της, καὶ γιὰ τοὺς Ταρτησίους, καὶ γιὰ τὰς Ταρτησίαις γαλᾶς (= νυφίτσες), καὶ γιὰ τὴν Ταρτησίαν μύραιναν μαρτυροῦνται πολλὰ στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ γραμματεία (Ἡρόδοτος 1, 163, 1-2· 4, 152, 2· 4, 192, 3. Ἀριστοφάνης, Βάτρ., 475. Στράβων 1, 2, 26· 3, 2, 11-12. Ψευδαριστοτέλης, Θαυμ., 135), καὶ ὅτι αὐτὴ ἡ Ταρτησὸς εἶναι ἡ λεγομένη στὴ Βίβλο ἐβραϊστὶ Ταρσίς ἢ κατὰ τοὺς Ὁ Θαρσίς, καὶ ὅτι οἱ μασορίτες οἱ ταργουμισταὶ οἱ ταλμουδισταὶ καὶ οἱ Ἰουδαῖοι ῥαββῖνοι τὴ μπερδεύουν μὲ τὴν ἐπίσης πλούσια σὲ πολύτιμα ὀρυκτὰ Τοπάζ ἢ Τωπάζ ἢ Ὠφάζ ἢ Μωφάζ ἢ Σωφάζ ἢ Σωφάρ ἢ Σωφίρ ἢ Ὠφίρ ἢ Σουφίρ ἢ Σωφίρα ἢ Σεφάρ, ἡ ὁποία βρισκόταν πρὸς ἀνατολὰς σὲ κάποια παραλία ἐπὶ τῆς Ἐρυθρᾶς τοῦ Ἰνδικοῦ ὠκεανοῦ, καὶ ὅτι γι' αὐτὸ οἱ Ἑβραῖοι τὴν Ταρτησὸν ἢ Ταρσίς – Θαρσίς καὶ ὅλη τὴν Ἰσπανία καὶ Πορτογαλία τὴ λὲν μέχρι σήμερα Σεφάρ».

12. Ἡσ. 66, 19.

13. Ἡσ. 60, 9.

14. Ψαλμ. 72, 10. Οἱ πληροφορίες γιὰ τοὺς Θαρσεῖς λήφθηκαν ἀπὸ τό: <https://wol.jw.org/el/wol/d/r11/lp-g/1200004325>, ὅπου σημειώνονται καὶ τὰ ἑξῆς: (Θαρσεῖς) [ἀπὸ μία ρίζα ποὺ σημαίνει «συντρίβω»]. 1. Ἐνας ἀπὸ τοὺς τέσσερις γιούς τοῦ Ἰαυάν, ποὺ γεννήθηκαν μετὰ τὸν Κατακλυσμὸ (Γεν. 10, 4· Α' Παραλειπ. 1, 7). Συγκαταλέγεται στὶς 70 κεφαλῆς οἰκογενειῶν ἀπὸ τὶς ὁποῖες «ἐξαπλώθηκαν τὰ ἔθνη στὴ γῆ» (Γεν. 10, 32). Ὅπως συνέβη καὶ μὲ τοὺς ἄλλους γιούς τοῦ Ἰαυάν, τὸ ὄνομα Θαρσεῖς κατέληξε νὰ προσδιορίζει ἕναν λαὸ καὶ μία περιοχὴ. 2. Ἀπόγονος τοῦ Βενιαμὴν καὶ γιὸς τοῦ Βαλαάν (Α' Παραλειπ. 7, 6· 10). 3. Ἐνας ἀπὸ τοὺς ἑπτὰ ἄρχοντες καὶ συμβούλους τοῦ Βασιλιᾶ Ἀσσουήρη ποὺ ἐξέτασαν τὴν περίπτωση τῆς στασιαστικῆς Βασίλισσας Ἀστίν (Ἐσθ. 1, 12-15). 4. Περιοχὴ ποὺ κατοικήθηκε ἀρχικὰ ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους τοῦ Θαρσεῖς, γιοῦ τοῦ Ἰαυάν καὶ ἐγγονοῦ τοῦ Ἰάφεθ. Ὑπάρχουν κάποιες ἐνδείξεις ποὺ μαρτυροῦν πρὸς ποιά κατεύθυνση μετανάστευσαν οἱ ἀπόγονοι τοῦ Θαρσεῖς τοὺς αἰῶνες μετὰ ἀπὸ τὸν Κατακλυσμὸ.

σὲ ἀντίθεση πρὸς τὶς ἄλλες περιοχὲς ὅπου κήρυξε ὁ Π., πρέπει νὰ εἶχε ἐνταχθεῖ πολὺ νωρὶς στὸν προγραμματισμὸ τοῦ ἀποστόλου τῶν ἐθνῶν. Βεβαίως ὁ Π., ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴν *Πρὸς Ῥωμαίους*, ἔχοντας ὀλοκληρώσει τὴν (ιερ)αποστολὴ στὴν Ἀνατολή, ἤθελε πρῶτα νὰ κομίσει στὸ ἅγιον ὄρος τῆς Σιών τὴ λογεῖα τοῦ συγκεκριμένου (ἀνατολικοῦ) Κόσμου, τὴν ὁποία μὲ τόσο κόπο εἶχε συλλέξει, ἐκπληρώνοντας μερικῶς τὸ *Ἡσαΐα* 60, καὶ ἔπειτα νὰ ἐκπληρώσει καὶ ὅσα προφητεύονται στὸν στ. 6 κ.έ.: «ἐμὲ αἱ νῆσοι ὑπέμειναν καὶ πλοῖα Θαρσις ἐν πρώτοις, ἀγαγεῖν τὰ τέκνα σου μακρόθεν καὶ τὸν ἄργυρον καὶ τὸ χρυσὸν αὐτῶν μετ' αὐτῶν διὰ τὸ ὄνομα Κυρίου τὸ ἅγιον καὶ διὰ τὸν ἅγιον τοῦ Ἰσραὴλ ἐνδοξον εἶναι καὶ οἰκοδομήσουσιν ἄλλογενεῖς τὰ τεῖχη σου, καὶ οἱ βασιλεῖς αὐτῶν παραστήσονται σοι διὰ γὰρ ὀργὴν μου ἐπάταξά σε καὶ διὰ ἔλεον ἠγάπησά σε». Σημειωτέον ὅτι ἡ Σπανία ἦταν γνωστὴ στὸν κόσμῳ τῆς Μεσογείου γιὰ τὸν μυθικὸ της πλοῦτο. Ἐπίσης ἡ ἴδια περιοχὴ ἐπὶ Βεσπασιανοῦ ἔλαβε τὸ προνόμιον τοῦ *ius Latii* (τὸ προνόμιον δηλαδὴ οἱ κάτοικοί της νὰ θεωροῦνται Λατῖνοι)¹⁵.

2. Ἐπιπλέον δὲν πρέπει νὰ εἶχε διαφύγει τῆς προσοχῆς τοῦ Π. τὸ γεγονός ὅτι ἡ Ἰσπανία τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. καὶ πολιτιστικὰ πλέον ἐπηρέαζε βαθιὰ τὴν Οἰκουμένη, μέσω τῆς ἐπιρροῆς ποὺ ἀσκούσε στὴν Αἰωνία Πόλη. Σημειώνει ὁ Michael von Albrecht¹⁶:

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴ Σύγκλητο, οἱ ἐκπρόσωποι τῶν ἰταλικῶν γενῶν γίνονται ὄλο καὶ πιὸ σπάνιοι καὶ στὴ λογοτεχνία, ἐνῶ ταυτόχρονα αὐξάνεται ὁ ἀριθμὸς τῶν ξένων. Στούς ἀκόμη καὶ τώρα σημαντικοὺς ἐκπροσώπους τῆς πέραν τοῦ Πάδου Ἰταλίας –π.χ. στοὺς Πλινίους– προστίθεται μία ὑπερήφανη σειρὰ λογίων ποὺ κατὰγονται ἀπὸ τὴν Ἰσπανία¹⁷: ὁ Σενέκας ὁ Πρεσβύτερος καὶ ὁ Σενέκας ὁ Νεώτερος, ὁ Λουκιανός, ὁ Κολουμέλλας, ὁ Κοϊντιλιανός καὶ

15. Egb. Koops, “Masters and Freedmen: Junian Latins and the Struggle for Citizenship”, στό: *Integration in Rome and in the Roman World, Proceedings of the Tenth Workshop of the International Network Impact of Empire* (Lille, June 23-25, 2011), Gerda de Kleijn, Stéphane Benoist (ἐπιμ.), ἐκδ. Brill, Leiden – London 2014, σσ. 105-126, ἐδῶ 107. Χάιμε Βίθενς Βίβες, *Σύντομη Ἱστορία τῆς Ἰσπανίας*, μετάφρ. Δ. Φιλιππῆς, ἐκδ. Θεοβάντες, Ἀθήνα 1997, σσ. 35-41.

16. *Ἱστορία τῆς Ῥωμαϊκῆς Λογοτεχνίας*. Ἀπὸ τὸν Ἀνδρόνικο ὡς τὸ Βοήθιο καὶ ἡ σημασία της γιὰ τὰ νεότερα χρόνια, τόμ. Β', Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο 1997, σ. 1026.

17. Ἡ ὑπογράμμιση μὲ πλάγια στοιχεῖα σὲ ὄλες τὶς παραθέσεις εἶναι δική μας.

ὁ Μαρτιάλης. Ἡ Ἰσπανία θὰ δώσει σύντομα καὶ αὐτοκράτορες (Τραϊανός, Ἀδριανός). Θὰ ἀκολουθήσουν ἡ Βόρεια Ἀφρική καὶ ἄλλες ἐπαρχίες. Ὅμως αὐτὴ ἢ «ἐπαρχιοποίηση» τῆς λατινικῆς λογοτεχνίας δὲν συνεπάγεται ἀναγκαστικὰ καὶ ἀπώλειες ὅσον ἀφορᾷ τὴν καθαρὰ ρωμαϊκὴ ταυτότητα· οἱ παραδόσεις συχνὰ διατηροῦνται στὶς παραμεθόριες περιοχὲς σὲ καθαρότερη μορφή ἀπ' ὅ,τι στὸ κέντρο, τὸ ὁποῖο εἶναι ἐκτεθειμένο σὲ περισσότερες ἐπιρροές. Ἡ διείσδυση ἐπομένως τῶν Ἰσπανῶν δὲν σημαίνει ἀλλοτρίωση, ἀλλὰ ἀνανέωση. Οἱ ὑλικές προϋποθέσεις γιὰ τὴ δράση τῶν συγγραφέων ἐξαρτῶνται ἀπὸ τοὺς προσωπικούς τους πόρους: Οἱ Σενέκες, ὁ Λουκανός καὶ ὁ Πετρώνιος ἦταν οἰκονομικὰ ἀνεξάρτητοι, ὁ Κοϊντιλιανός ἀμειβόταν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα, ἐνῶ ἄλλοι ποιητές –ὅπως ὁ Στάτιος καὶ ὁ Μαρτιάλης– εἶχαν ἰδιῶτες χορηγούς.

Σημειωτέον ὅτι στὴ Ρώμη ὑπῆρχε ἀρχαῖος ναὸς τοῦ νικητηρίου Ἡρακλῆ ἢ τοῦ Ἐλαίου Ἡρακλῆ (ἰτ. *Tempio di Ercole Vincitore, Hercules Olivarius*) στὴν ἀρχαία Ἀγορὰ τοῦ Βοός (*Forum Boarium*), ποὺ τιμοῦσε τὴν ἔλευση τοῦ ἥρωα στὴν Πόλη ἀπὸ τὰ πέρατα τῆς Οἰκουμένης (τὶς Ἡράκλειες στῆλες), οἱ ὁποῖες ἐντοπίζονταν στὴν Ἰβηρικὴ Χερσόνησο. Γενικώτερα στὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια ἦταν ἰδιαίτερος προσφιλῆ καὶ τά (ὄρφικὰ) Ἀργοναυτικά, τὰ ὁποῖα περιγράφουν μὲ πολὺ ζωντανὰ χρώματα τὰ ὄρια τοῦ Ἀτλαντικοῦ¹⁸.

3. Σύμφωνα μὲ τὸν Wright¹⁹, ἡ ἐπίσκεψη τοῦ Π. στὴ Σπανία εἶχε καὶ ἐπιπλέον λόγο:

Ὁ πιὸ προφανὴς λόγος εἶναι ὅτι πλέον σκόπευε νὰ ὀλοκληρώσει τὸ ἔργο του στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ μεσογειακοῦ κόσμου καὶ νὰ προχωρήσει πρὸς τὰ δυτικά. Ὅπως πρότεINA προηγουμένως, νομίζω ὅτι αὐτὴ εἶναι μιὰ φιλοδοξία τοῦ Παύλου, μὲ ἐστίαση πολὺ εὐρύτερη ἀπὸ τὸ νὰ βρεθοῦν ἀπλῶς περισσότεροι ἄνθρωποι νὰ δεχθοῦν τὸ κήρυγμα, περισσότερες «ψυχές» γιὰ νὰ «σωθοῦν» (ὄχι ὅτι ὁ Παῦλος θὰ τὸ εἶχε θέσει ἔτσι). Ἦθελε νὰ ὑψώσει τὴ σημαία τοῦ Μεσσιανικοῦ Εὐαγγελίου σὲ βασικὰ σημεία, ἐκεῖ ὅπου ἀνθοῦσε ἓνα ἄλλο «εὐαγγέλιο», δηλαδὴ τὸ «εὐαγγέλιο» τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, αὐτὸ τοῦ Καίσαρα καὶ ὄλων τῶν ἐπιτευγμάτων του. Συνεπῶς, ἡ ἴδια ἢ Ρώμη ἀποτελοῦσε προφανῆ στόχο. Ἀλλὰ πέρα ἀπὸ αὐτό, ἡ Ἰσπανία, ἢ δυτικὴ ἄκρη

18. Ἀκοῦστε τὴν Εἰσήγηση: «Ὀρφικὰ Ἀργοναυτικά: Τὸ ταξίδι τῶν Ἀργοναυτῶν», τῆς Καθηγήτριας Παναγιώτα Πρέκα-Παπαδήμα, <https://www.youtube.com/watch?v=7oNqlCsjYyc>. Στὸ 43', 37" περιγράφεται ἡ ἄφιξη στὸν ποταμὸ τῆς Ταρτησοῦ καὶ μετὰ ἢ εἴσοδος στὴ Μεσόγειο μέσω τῶν ἱερῶν τοῦ Διονύσου στὸ Γιβραλτάρ.

19. N. T. Wright, *Ἀπόστολος Παῦλος: Ἡ Ζωὴ καὶ τὸ Ἔργο*, μετάφρ. Σ. Δεσπότη σὲ συνεργασία μὲ Ἰ. Γρηγοράκη, ἐκδ. Οὐρανός, Ἀθήνα 2019, σσ. 392-393.

του κόσμου, στο μέτρο ὅσων γνώριζαν οἱ σύγχρονοι τοῦ Παύλου, ἦταν κορυφαῖο κέντρο ρωμαϊκῆς κουλτούρας καὶ ἐπιρροῆς. Ὁ μεγάλος σύγχρονος τοῦ Παύλου, ὁ Σενέκας καταγόταν ἀπὸ ἐκεῖ. Ὁ Γάλβας (Galba), ποῦ σύντομα θὰ ἀπολαύσει λίγους μῆνες ὡς αὐτοκράτορας²⁰, ἦταν κυβερνήτης ἐκεῖ, μὲ ἔδρα τὸ λιμάνι τῆς Ταρραγόνα²¹, τὸ ὁποῖο πιθανῶς θὰ ἦταν ὁ ἀρχικὸς στόχος τοῦ Παύλου. Ἡ Ταρραγόνα κατεῖχε ἓνα μεγάλο ναδὸ πρὸς τιμὴν τοῦ Καίσαρα. Ὅπως στὴν Ἔφεσο ἢ τὴν Κόρινθο, ἔτσι καὶ σὲ αὐτὴν ὁ Παῦλος θὰ ἐπιθυμοῦσε νὰ διακηρύξει ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἦταν ὁ ἀληθινὸς Κύριος, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὴ μύτη τοῦ Καίσαρα. Δὲν ἔχει σημασία μὲ τί κόστος. Ἀλλὰ γι' αὐτὸ τὸ ἐγχείρημα χρειαζόταν μία βάση ποῦ θὰ λειτουργοῦσε διττά: καὶ ὡς πηγὴ οἰκονομικῆς καὶ πρακτικῆς ὑποστήριξης, ἀλλὰ καὶ ὡς κοινότητα ποῦ θὰ εἰσερχόταν σὲ κοινωνία μαζί του στὴν προσευχή. Καὶ γι' αὐτὸ ἔπρεπε νὰ ὑπάρξει βαθιὰ ἀμοιβαία κατανόηση²².

Συνεπῶς θεωροῦμε πιθανὸν ὁ ἀπόστολος τῶν ἐθνῶν, μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποφυλάκισή του στὴ Ρώμη, νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ σχέδιό του νὰ κηρύξῃ τὸ Εὐαγγέλιο μέχρι τίς ἐσχατιῆς τῆς Οἰκουμένης. Ἄλλωστε ὁ ἴδιος ὁ Κύριος Ἰησοῦς, ὁμιλώντας γιὰ τὸν ἑαυτὸ Του μὲ τὸν τίτλο *Υἱὸς τοῦ Ἀνθρώπου*, παρέπεμπε στὰ ὄραματα τοῦ Δανιήλ. Σὲ αὐτὰ ἤδη στὸ κεφ. 2 καλύπτει *σύμπασα τὴ Γῆ* τὸ μέγα Ὅρος, στὸ ὁποῖο διογκώνεται ἡ ἀλατόμητη πέτρα, ἡ ὁποία καὶ συντρίβει τὴν «εἰκόνα» τῶν «βασιλείων». Ἐπιπλέον ἀνακαλεῖται ἡ *παγκόσμια ἐξουσία*, ποῦ δίδεται στὸν Υἱὸ τοῦ Ἀνθρώπου στὸ γνωστὸ κεφ. 7 (τοῦ Δανιήλ) ἀλλὰ καὶ στὸν ἐπιβαίνοντα πάνω σὲ ὄνο πρᾶϋ βασιλιᾶ στὸ Ζαχ. 9, 9-10²³. Καὶ ἐκεῖ (στὸν Ζαχαρία) ἡ ἕκταση τῆς βασιλείας Του προφητεύεται ὅτι θὰ εἶναι ἀπὸ ποταμοῦ [ἐνν. τοῦ Εὐφράτη] ἕως τῶν περάτων τῆς γῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ μία θάλασσα ἕως τὴν ἄλλη. Σημειωτέον ὅτι ἡ Γῆ τῆς Ἐπαγγελίας στὴν ἰδανικὴ τῆς ἕκταση ἐκτείνεται «ἀπὸ τὴν Ἐρυθρὰ Θάλασσα μέχρι τὴ θάλασσα τῶν Φιλιστῶν [τὴ Μεσόγειο Θάλασσα] καὶ ἀπὸ τὴν ἔρημο μέχρι τὸν Ποταμὸ [Εὐφράτη]». Δὲν ἀποκλείεται οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ νὰ θεωροῦσαν ὅτι νοεῖται ἡ ἕκταση ἀπὸ τὸν

20. Ἦταν Ρωμαῖος αὐτοκράτορας γιὰ ἑπτὰ μῆνες ἀπὸ τὸ 68 ἕως τὸ 69 μ.Χ.

21. Ἡ Ταρραγόνα, στὸ κέντρο τῆς λεγόμενης Χρυσῆς Ἀκτῆς (Costa Dorada), εἶναι μία παραθαλάσσια πόλη τῆς Καταλονίας, πρωτεύουσα τῆς ὁμώνυμης ἐπαρχίας, μὲ πληθυσμὸ 140.000 κατοίκους.

22. Ἐννοεῖται ἡ Ρώμη.

23. Πρβλ. Ψαλμ. 71, 8 (Ο').

(Ειρηνικό) Ὠκεανὸ ἕως τῆ Μεσόγειο, ἢ ὁποία ὀνομάζεται στὴν Αγία Γραφή ἐπίσης *Δυτικὴ ἢ Μεγάλῃ Θάλασσα*²⁴ καὶ ἄρα καὶ στὴ Σπανία.

Τέλος ὁ ἴδιος ὁ Κύριος τὴν ὑστατη-ἔσχατη στιγμή μὲ τὸ γνωστὸ «σκανδαλωδεις»: «*Θεέ μου, Θεέ μου*»²⁵ (Μτ. 27, 46 κ. παρ.) οὐσιαστικὰ ἔψαλε ὀλόκληρο τὸν Ψαλμὸ 21 (Ο΄). Καὶ ἄρα ἡ τελευταία φράση τοῦ Κυρίου στὸ *Κατὰ Ματθαῖον*²⁶ περιλαμβάνει τὴν «προφητεία»: «*Μνησθήσονται καὶ ἐπιστραφήσονται πρὸς Κύριον πάντα τὰ πέρατα τῆς γῆς καὶ προσκυνήσουσιν ἐνώπιόν Σου πᾶσαι αἱ πατριαὶ τῶν ἔθνων, ὅτι τοῦ Κυρίου ἡ βασιλεία καὶ αὐτὸς δεσπόζει τῶν ἔθνων [...] καὶ τὸ σπέρμα μου δουλεύσει αὐτῷ. Ἀναγγελήσεται τῷ Κυρίῳ γενεὰ ἡ ἐρχομένη. Καὶ ἀναγγελοῦσιν τὴν δικαιοσύνην αὐτοῦ λαῷ τῷ τεχθησομένῳ ὅτι ἐποίησεν ὁ Κύριος*»²⁷! Στὴν «καρδιά» τοῦ *κατὰ Ματθαῖον*²⁸, ὁ Ἐμμανουὴλ παρουσιάζεται ὡς ὁ πάσχων Δούλος-Υἱὸς τοῦ Ἡσαΐα²⁹, ποὺ θὰ ἐξαγγεῖλει ἔλεος σὲ ὅλα τὰ ἔθνη, κάνοντας τὴν εὐσπλαχνία νὰ νικήσει καὶ τὰ ἔθνη νὰ ἐλπίσουν στὸ ὄνομά Του³⁰.

B. Ἡ ἔλευση τοῦ Παύλου στὸ κλεινὸν ἄστρ
καὶ ἡ Ἀθηναϊκὴ «Ῥιβιέρα»

Ὁ Π. ἔφθασε στὴν Ἀθήνα (τὴν «ἑπτάλοφο πόλη», τὴν ὁποία τότε διέσχιζαν τρεῖς ποταμοί) πιθανώτατα μὲ μικρὸ πλοῖο μέσῳ τοῦ Εὐρίπου ἢ τοῦ Καφηρέως καὶ παραπλέοντας τὸ Σούνιο. Τὸν συνόδευαν ἀδελφοί

24. Πρόκειται γιὰ ἐπιχείρημα ποὺ ἔχω ἀναπτύξει στὸ ἔργο μου: Τὸ «Φῶς ἰλαρόν» στὴν Χώρα τῆς Πρωινῆς Γαλήνης, Ἡ Μαρτυρία τοῦ Εὐαγγελίου στὴν Ἄνω Ἀνατολή ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἀνά-Γνωσῆς τοῦ «Πορευθέντες Μαθητεύσατε», *Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ Θεολογία ἀπὸ τὸν 19ο στὸν 21ο αἰῶνα*, ἐκδ. Ἔννοια, Ἀθήνα 2019, σσ. 111-140.

25. *Ματθ.* 27, 46 κ.έ.

26. Ἦδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ *Μτ.* ὡς ὁ πρῶτος πρόγονος τοῦ Ἰησοῦ παρουσιάστηκε ὁ Ἀβραάμ, ὁ ὁποῖος κλήθηκε νὰ γίνῃ εὐλογία τῶν ἔθνων (12, 2) καὶ ἀπέκτησε τέκνα ἀπὸ λίθους (*Ματθ.* 3, 9).

27. Στ. 28-29· 31-32.

28. 12, 17-21· πρβλ. 8, 17 // *Ἡσ.* 53, 4.

29. 42, 1-4.

30. Βλ. Ν. Σωτηρόπουλος, *Ἑρμηνεῖα Δυσκόλων Χωρίων τῆς Γραφῆς*, τόμ. Γ', σσ. 24-26. Ὅπως γνωρίζουν οἱ ἐγκρατεῖς τῶν Γραφῶν ἀκροατές, ὁ πάσχων Υἱὸς εἶναι κεκλημένος ἀπὸ τὸν Κύριο εἰς διαθήκην Γένους, εἰς φῶς ἔθνων (*Ἡσ.* 42, 6· 49, 6).

ἀπὸ τῆ Βέροια. Ὁ Παῦλος γιὰ πρώτη φορά βρίσκεται μόνος σὲ κάποιο σημεῖο τῆς ἱεραποστολικῆς του δράσης, ἐξαιρετικὰ πολυσύχναστο (εἰρωνεῖα), ἀφοῦ ἀποτελοῦσε ἀγαπημένο προορισμὸ Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων. Ταυτόχρονα αἰσθάνεται παροξυσμὸ σὲ ἕναν χῶρο, ποῦ μὲ τὸ παρελθὸν καὶ τὰ ἔργα τέχνης ἀσκοῦσε ἐξαιρετικὴ γοητεία. Εἰδικώτερα, ἡ αἴσθησις τῆς μοναξιάς ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἐντολὴ τὴν ὁποία δίνει στοὺς ἀδελφοὺς ποῦ τὸν συνοδεύουν ἤδη ἀπὸ τῆ Θεσσαλονίκης, δηλ. τοὺς Τιμόθεο καὶ Σιλὰ νὰ ἔλθουν τάχιστα³¹ κοντά του.

Καθὼς οἱ *Πράξεις τῶν Ἀποστόλων* δὲν διευκρινίζουν τὴν πύλη εἰσόδου τοῦ Π. στὴν Ἀθήνα, τὸ ἐρώτημα εἶναι ἐὰν ἡ Γλυφάδα θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει τὸν χῶρο ἀποβίβασης τοῦ Π. στὴν ἀττικὴ Γῆ. Στὸ ἔργο μας Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος κηρύττει στὴν Ἀθήνα: Ἡ πρώτη συνάντησις Χριστιανισμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ³² εἶχαμε ἀρνηθεῖ τὴν ἀποψη τῆς Ἀ. Παπαγιανοπούλου-Παλαιοῦ³³ ὅτι ὁ Π. ἀποβιβάσθηκε στὴ Γλυφάδα³⁴, τὴν ἀκτὴ τῆς ἀρχαίας Αἰξωνῆς (< «περιοχὴ τῶν αἰγῶν /κατσικιῶν»), ὅπου ὑπάρχουν ὑπολείμματα πρωτοχριστιανικῆς βασιλικῆς καὶ ὅτι ἐρχόμενος ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Ἀθήνα εἶδε τὸν βωμὸ τοῦ ἀγνώστου θεοῦ. Ἐκεῖ εἶχαμε ἰσχυρισθεῖ ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ εὐσταθήσῃ ἡ συγκεκριμένη ἀποψη, διότι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποβιβάσθῃ κανεὶς τόσο μακριὰ ἀπὸ τὸ κλεινὸν ἄστυ. Βεβαίως ἡ βασικὴ ἐπιχειρηματολογία μας εἶχε στραφεῖ ἐναντία στὴν ἀποψη ὅτι ὁ Π. ἀποβιβάσθηκε στὸ Φάληρο³⁵, ἐνῶ εἶχαμε στηριχθεῖ σὲ μαρτυρίες τοῦ 1ου αἰ., οἱ ὁποῖες ὁμιλοῦσαν γιὰ ἀποβίβασις στὸν Πειραιᾶ³⁶.

31. Στὶς *Πράξεις* χρησιμοποιοεῖται ἐπιπλέον τὸ ἐν τάχει (12, 7· 22, 18· 25, 4), ἐνῶ στὸ *Λουκ.* σὲ παραβολὴς τὸ ταχέως (14, 21· 16, 6).

32. Ἀθήνα 2019, σσ. 255-258.

33. «Ἐνδείξεις περὶ τῆς εἰς Αἰξωνῆν ἀποβιβάσεως τοῦ Ἀποστόλου Παύλου», *Αἰξωνή 4* (Μάιος 1951), σσ. 131-136.

34. Ἡ περιοχὴ, ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰ., ἔχει μετονομασθεῖ σὲ Γλυφάδα ἀπὸ κάποια πηγὰδια ποῦ ὑπῆρχαν καὶ εἶχαν γλυφὸ νερό.

35. Στὸ Φάληρο γινότανε ἕνα ἰδιότυπο μπάνιο τὸ Φθινόπωρο, πρὶν ἀπὸ τὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια, ὑποψήφιων μυστῶν μὲ χοιρίδια (γουρουνάκια), σύμβολα γονιμότητος, τὰ ὁποῖα ἔπαιζαν ρόλο στὴ λατρεία τῆς Δήμητρας.

36. Τὸν Πειραιᾶ ὡς λιμάνι ἀποβίβασης καταγράφει καὶ ὁ Δίων ὁ Χρυσόστομος, Ὁμ. 6.3.3, ὁ Λουκιανός, *Πλοῖον ἢ Εὐχαί* 1.8 καὶ 9.12, ἀλλὰ καὶ ὁ Φιλόστρατος, *Βίαι Σοφιστῶν* 2, 603, 12.

Κατ' ἀρχάς, γιὰ τὸν Ναὸ στὴ Γλυφάδα ἔχουν διατυπωθεῖ τὰ ἐξῆς:

Τὰ ἐρείπια τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τῆς Γλυφάδας βρίσκονται μέσα στὸν περιφραγμένο ἀρχαιολογικὸ χῶρο, δίπλα στὸ κέντρο «Ἀστέρια», μεταξὺ τῆς παραλιακῆς Λεωφόρου καὶ τῆς ἀκτῆς, ποὺ παλιὰ ἀποτελοῦσε τὸ λιμάνι τῆς Αἰζωνῆς. Βρέθηκαν τυχαῖα τὸ 1927 κατὰ τὴ διάρκεια ἀνασκαφῆς τάφων³⁷ ἀπὸ τὸν Ν. Κυπαρίσση καὶ ἐρευνήθηκαν ἀπὸ τὸν Ἄν. Ὁρλάνδο. Ἡ βασιλικὴ χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ. Εἶναι τρικλιτῆ, μὲ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα καὶ νάρθηκα. Τὸ σχῆμα τῆς, σχεδὸν τετράγωνο (ἐξωτερικὲς διαστάσεις 17,50×15,75 μ.) γεγονός ἐσπάνιο γιὰ τὸν ἐλλαδικὸ χῶρο, θυμίζει μᾶλλον ἀνατολικὰ πρότυπα, ὅπως τὶς βασιλικὲς τῆς βόρειας Συρίας καὶ τοῦ β' μισοῦ τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ.³⁸.

Βεβαίως γιὰ τὸν Ναὸ δὲν γνωρίζουμε (ἀκόμη) σὲ ποῖο Πρόσωπο ἦταν ἀφιερωμένος. Εἶναι παράδοξο ὅτι κτίζεται ναὸς κοντὰ στὴν ἀκτὴ (ἂν καὶ ὀφείλουμε νὰ γνωρίζουμε ὅτι, ὅπως ὑποδηλώνει ὁ «βουλιαγμένος» ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνα στὸν Ἀστέρα τῆς Βουλιαγμένης³⁹, ἡ παραλία μᾶλλον ἦταν μακρύτερα) τόσο μακριὰ ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ Αἰζωνῆ (ὁ ὁποῖος τότε ἐντοπιζόταν περίξ τοῦ σημερινοῦ Ἱ. Ναοῦ Ἀγ. Νικολάου Γλυφάδας). Πιθανὸν ὁ Ναὸς θέλει νὰ κρατήσει ἄσβεστη τὴ μνήμη κάποιου παράδοξου συμβάντος, ἐκτὸς κι ἂν ἀνακαλυφθοῦν κάτω ἀπὸ αὐτὸν ἐρείπια λατρευόμενης ἐθνικῆς θεότητας, τὴν ὁποία καὶ ὑποκαθιστᾷ. Τὸ γεγονός ὅτι ἀκολουθεῖ συριακὰ ἀνατολικὰ πρότυπα, δὲν ἀποκλείεται νὰ παραπέμπει σὲ κτήτορες μὲ διασυνδέσεις μὲ τὸν συγκεκριμένο χῶρο, ὅπου ξεκίνησε τὴ δράση του ὁ ἀπόστολος τῶν ἐθνῶν Π. Σημειωτέον ὅτι τὸ ἀκρωτήριο (τῆς σημ. Βουλιαγμένης) παρ' ὃ ἦν ὁ δῆμος τῶν

37. Ἐκεῖ ἐντοπίζεται τμῆμα νεκροταφείου τῆς πρωτοελλαδικῆς ἐποχῆς, τῆς 3ης χιλιετίας π.Χ. καὶ ἐπίσης παράκτιος προϊστορικὸς περίβολος τῶν πρωτοελλαδικῶν-μεσοελλαδικῶν χρόνων. Σὲ αὐτὸν (τὸν περίβολο), ἐντὸς καὶ γύρω ἀπὸ αὐτὸν, ὑπάρχει καὶ τμῆμα νεκροταφείου τῶν ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων: https://www.culture.gov.gr/DocLib/g_44022.pdf.

38. <http://www.glyfadanet.gr/history.htm>: Τὸ ὕλικό ἔχει ληφθεῖ ἀπὸ τὸ βιβλίο τῆς Ἐ. Γιαννοπούλου-Κονσολάκη, *Γλυφάδα. Ἱστορικὸ Παρελθὸν καὶ Μνημεῖα*, ἐκδ. Πρ. δημάρχου Γλυφάδας Θ. Σπονδυλίδη, Ἀθήνα 1990.

39. <https://www.tovima.gr/2008/11/25/culture/o-boyliagmenos-naos-toy-apollwna/>.

Αἰξωνίδων Ἀλῶν ὀνομάζεται ἤδη Ἁγιά ἢ ἀκρωτήριο τοῦ Παύλου καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχε ἤδη ἀγκυροβόλια γιὰ μικρὰ πλοῖα⁴⁰.

Ἐπιπλέον:

1. Γνωρίζουμε ὅτι ὁ Π. ἔφθασε συνοδευόμενος ἀπὸ Βεροιεῖς ἀδελφούς, οἱ ὅποιοι πιθανώτατα δὲν χρησιμοποίησαν κάποιο μεγάλο σκάφος ἀφοῦ, σὲ ἀντίθεση πρὸς τοὺς ταξιδιωτὲς γιὰ τοὺς ὁποίους ἔχουμε μαρτυρίες τὸν 1ο αἰ. μ.Χ., ἐκεῖνοι δὲν ἔπρεπε νὰ διαπλεύσουν κάποιο πέλαγος, ἀλλὰ κινουῦνταν κατὰ μῆκος τῆς ἐλλαδικῆς ἀκτογραμμῆς.

2. Ἐπίσης ἴσως μίσθωσαν μικρὸ πλοῖαριο, καθὼς ἔπρεπε ἐπειγόντως νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὸ μένος τῶν Ἰουδαίων τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἄρα δὲν θὰ εἶχαν καιρὸ νὰ ἀναμένουν τὸν ἀπόπλου κάποιου μεγάλου σκάφους, ὅπως θὰ συμβεῖ ἀργότερα στὶς *Πράξεις* μὲ τὸ περιπετειῶδες ταξίδι τοῦ Π. στὴ Ρώμη. Συνεπῶς δὲν ἔπρεπε νὰ ἀγκυροβολήσουν ὅπωςδήποτε στὸν μεγάλο λιμένα τοῦ Πειραιᾶ, ὅπως ἀντιθέτως θὰ συμβεῖ αἰῶνες ἀργότερα μὲ τὴν ἔλευση τοῦ Μ. Βασιλείου, τοῦ ἁγ. Γρηγορίου καὶ τοῦ Ἰουλιανοῦ (τοῦπίκλην Παραβάτου).

3. Τὸ γεγονός ὅτι σὲ πολυσύχναστα λιμάνια, ὅπως αὐτὰ τοῦ Πειραιᾶ, ἴσως συναντοῦσαν Ρωμαنيῶτες Ἑβραίους, ποὺ καταδίωξαν τὸν Π. στὴ Μακεδονία καὶ πιθανώτατα ἀσχολοῦνταν καὶ μὲ τὸ ἐμπόριο, πράγμα ποὺ δὲν ἀποκλείεται νὰ λειτούργησε ἀποτρεπτικὰ στὸ νὰ ἐλλιμενισθοῦν ἐκεῖ (στὸν Πειραιᾶ).

4. Λογικὰ οἱ Βεροιεῖς θὰ ἤθελαν νὰ ἐπιστρέψουν γρήγορα στὴ βάση τους, καθὼς δὲν ἤλθαν στὴν Ἀθήνα οὔτε γιὰ «σπουδές» στὴ ρητορική καὶ φιλοσοφία οὔτε γιὰ «ἀναψυχή». Ὅποτε δὲν ἀποκλείεται μὲ τὸ μικρὸ σκάφος νὰ ἄφησαν τὸν Π. σὲ λιμένες πρὶν ἀπὸ ἐκείνους τοῦ Πειραιᾶ. Κι ὄντως καὶ ἀπὸ τῆ «Γλυφάδα» μπορούσε νὰ φθάσει ὁ Π. στὸ κλεινὸν ἄστρῳ μὲσῳ τῆς Ἀστικῆς Ὀδοῦ, ἢ ὁποῖα συνέδεε τὸ κλεινὸν ἄστρῳ μὲ τὸν ναὸ τοῦ Ποσειδῶνα στὸ Σούνιο καὶ τὰ ὄρυχεῖα ἀργύρου στὸ Λαύριο.

40. Ἰάκωβος Ρίζος Ραγκαβῆς, *Τὰ Ἑλληνικά*, ἤτοι περιγραφή γεωγραφική, ἱστορική, ἀρχαιολογική καὶ στατιστική τῆς ἀρχαίας καὶ νέας Ἑλλάδος, τόμ. 1., τύπ. Κ. Ἀντωνιάδου, Ἐν Ἀθήναις 1853-1854, σσ. 272-273: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CE%BB%CE%B1%CE%AF_%CE%B1%CE%B9_%CE%91%CE%B9%CE%BE%CF%89%CE%BD%CE%AF%CE%B4%CE%B5%CF%82.

5. Δὲν ἀποκλείεται οἱ Βεροιεῖς ἀπὸ τὸ λιμάνι ποὺ ἄφησαν τὸν Π. νὰ ἀξιοποίησαν τὴν εὐκαιρία γιὰ νὰ προμηθευθοῦν χρήσιμα εἶδη γιὰ τὸν τόπο τους. Ἡ Κωλιάδος Ἄκρα (ὁ σημ. Ἅγιος Κοσμᾶς) συνδεόταν μὲ τοὺς σημερινοὺς Τράχωνες, ὅπου ὑπάρχει ἐπίσης πρωτοχριστιανικὸς Ναὸς τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων. Ἐκεῖ ἐντοπίζονταν πολὺ γνωστὲς βιοτεχνίες κεραμικῶν καὶ σχοιनिῶν-πανιῶν γιὰ πλοῖα⁴¹.

6. Ἐπίσης ὁ Πειραιᾶς, ὁ ὁποῖος οὐσιαστικὰ στὴν ἀρχαιότητα ἦταν τρεῖς λιμένες [ἐκτὸς τοῦ κεντρικοῦ (λιμένα) Κανθάρου (τὸ μεταγενέστερο «Πόρτο Λεόνε»), ἔχουμε τοὺς ὀχυρωμένους λιμένες Ζέα καὶ Μουνιχία (σημ. Πασαλιμάνι καὶ Μικρολίμανο)], ἦταν διαλυμένος ἀπὸ τὸν Ρωμαῖο στρατηγὸ Σύλλα. Κι ἄρα δὲν ὑπῆρχε ἡ Ἴπποδάμειος Ἀγορὰ μὲ τὶς 380 λέσχες, τὴ φιλώνεια Σκευή (= Σκευοφυλάκιο) καὶ τὴ νεώσοικο⁴². Στὸ τέλος τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. ὁ Στράβων βρίσκει τὴν πόλη «*συνεσταλμένην εἰς ὀλίγην κατοικίαν, τὴν περὶ τοὺς λιμένας καὶ τὸ ἱερόν τοῦ Διὸς τοῦ Σωτῆρος*»⁴³. Σημειωτέον ὅτι ὁ μικρασιάτης Πausanias, ὁ ὁποῖος ἐπισκέφθηκε τὴν Ἀθήνα τὸ 145 μ.Χ., ἀποβιβάσθηκε στὸ λιμάνι τῆς Ζέας (Πασαλιμάνι), ἐνῶ καὶ ἡ περιήγησή του στὰ Ἀττικὰ ἀρχίζει ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ, ἐκτείνεται κατόπιν στὸ Φάληρο καὶ φθάνει μέχρι τὴ μικρὴ χερσόνησο τοῦ Ἁγ. Κοσμᾶ (Κωλιάς ἄκρα), ἡ ὁποία τότε ἀνῆκε στὸν Ἄλιμο (δῆμο Ἄλιμουντίων).

7. Σημειωτέον τέλος ὅτι στὴ μικρὴ χερσόνησο τοῦ Ἁγ. Κοσμᾶ, ὁ ὁποῖος –ὅπως προαναφέρθηκε– ὀνομαζόταν τότε Κωλιάδος Ἄκρα⁴⁴,

41. Περὶ τῆς διασύνδεσης τοῦ ἁγίου Κοσμᾶ μὲ τοὺς *Εὐωνυμείς*, ὅπου καὶ ὁ ἀρχαῖος ναὸς τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων, ἐκεῖ ὅπου σήμερα βρίσκεται ἡ Ζωοδόχος Πηγή Ἀλίμου ἀκριβῶς δίπλα στὸ Μετρό: <https://www.alimos.gov.gr/istoria/#1kwlias>.

42. Σημειωτέον ὅτι ὁ Πειραιᾶς (ὁ ὁποῖος, σύμφωνα καὶ μὲ τὸν Σουΐδα, ἀρχικὰ ὑπῆρξε νῆσος καὶ ὀνομάστηκε ἔτσι ἀπὸ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ μία μεριὰ τῆς Ἀττικῆς στὴν ἄλλη), τὸ «*Ἐμπόριον τῆς Ἑλλάδος [ἐπὶ Περικλέους] τοσαύτην ἔχονθ' ὑπερβολὴν ὥσθ' ἂ παρὰ τῶν ἄλλων ἐν παρ' ἐκάστων χαλεπὸν ἐστὶν λαβεῖν, ταῦθ' ἅπαντα παρ' αὐτῆς ῥάδιον εἶναι πορίσασθαι*» (Ἰσοκράτους Παναηγυρικός, 42, 5), μὲ τὴν ἀριστη ρυμοτομία, τὰ ἱερά καὶ τὰ θέατρα ἀντιστάθηκε στὸν Σύλλα ἐπὶ ἓνα περίπου ἔτος. Γι' αὐτὸ καὶ καταστράφηκε διὰ πυρὸς καὶ σιδήρου.

43. Γεωγρ. 9, 396.

44. «*Κωλιάς ... ἀκτὴ εἰς θάλασσαν ἐξέχουσα καὶ ἴσως παρὰ τὸ κῶλον Ἀφροδίτης ἐπὶ Κωλιάδος ἐστὶν ἱερόν ἐν τῇ Ἀττικῇ. ἔστι δὲ καὶ Δήμητρος ἱερόν αὐτόθι πολύστυλον*» (Ἡσυχίου Λεξ.) ... «*ὁ δὲ τόπος λέγεται “Κωλιάς”, ἐπεὶ ἐκκείμενός ἐστιν, ὅμοιος ἀνθρώπου κώλῳ*» (Ἀριστοφ. Λυσ. 2· κῶλον = μέλος τοῦ σώματος). «*Κωλιάς δὲ ἡ Ἀφροδίτη οὕτως εἴρηται· ἀνὴρ τις φθείρας κόρην, ἐκ τῶν κώλων ἦτοι τῶν χειρῶν καὶ*

λατρεύονταν «πανηγυρικῶς» ἢ Ἀφροδίτη, ἢ Δήμητρα κι ἄλλες γυναικεῖες θεότητες εὐγονίας (Γενετυλλίδες)⁴⁵, οἱ ὅποῖες δὲν ἀποκλείεται νὰ συνέτειναν στὸν «παροξυσμό» ποὺ σημειώνει ὁ Λουκάς γιὰ τὸν Π.

Ἐπίσης:

Οἱ Αἰξωνεῖς θεωροῦνταν ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους Ἀθηναίους βλάσφημοι καὶ κακολόγοι, ἀλλὰ καὶ καλοφαγάδες. Ὁ Ἀρποκρατίων, στὸ ἔργο του *Λεξικὸ τῶν δέκα ῥητόρων*, ἀναφέρει τὸ ῥῆμα «αἰξωνεύομαι» (ἀρχαῖα ἑλληνικά: αἰξωνεύομαι), ὡς σχεδὸν συνώνυμο μὲ τὸ «περιγελῶ», «βλασφημῶ» ἢ «κακολογῶ», σύμφωνα καὶ μὲ τὴ φράση: «ἀφ' οὗ καὶ τὸ κακῶς λέγειν αἰξωνεύεσθαι ἔλεγον», γνωστὴ καὶ ἀπὸ ἀγόρευση τοῦ Ἰσαίου⁴⁶.

Ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς κατοίκους τοῦ δήμου ἀσχολοῦνταν μὲ τὴ γεωργία καὶ μὲ τὴν ἀλιεία, καθὼς ὁ δήμος κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἦταν γνωστὸς γιὰ τὴν περίφημη «αἰξωνικὴ τρίγλη» (εἶδος ψαριοῦ, τὸ μπαρμποῦνι).

Σὲ κάθε περίπτωση, τὸ θέμα εἶναι «ἀνοικτό» καὶ δὲν ἀποκλείεται οἱ ἐργασίες γιὰ τὴν ἀνάπλαση τῆς ἀθηναϊκῆς «Ριβιέρας»⁴⁷ (ὅπως

τῶν ποδῶν ἐκρεμάσθη· καὶ λυθεὶς ἐκ τῆς θεοῦ, ἱερὸν ἰδρύσατο Κωλιάδος Ἀφροδίτης ἐπονομάσας» (Ἀριστοφάνους *Νεφέλαι*). Καὶ δευτέρη λατρεία, τῆς Δήμητρος, ἀσκεῖτο στὴν Κωλιάδα, ἐπίσης ἀπὸ γυναῖκες. Ἡ λατρεία τῆς Δήμητρος εἶναι μαρτυρημένη ἤδη γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Σόλωνος καὶ τοῦ Πεισιστράτου. Ἰερὸ καὶ ναὸ τῆς Δήμητρος ἀναφέρει ἓνα παλιὸ σχόλιο στὸ χωρίο τοῦ Πausanias, τὸ σχετικὸ μὲ τὴν Κωλιάδα Ἄκρα: «ἐστὶ δὲ καὶ Δήμητρος ἱερὸν αὐτόθι, πολύστυλον, ὡς φησὶν Ἡσύχιος». Ἡ συλλογὴ τῶν ἐτυμολογιῶν προέρχεται ἀπὸ <https://averoph.wordpress.com/2012/11/07/%CE%BA%CF%89%CE%BB%CE%B9%CE%B1%CF%83-%CE%B1%CE%BA%CF%81%CE%B1-%E1%BC%85%CE%B3%CE%B9%CE%BF%CF%82-%CE%BA%CE%BF%CF%83%CE%BC%E1%BE%B6%CF%82-%E1%BC%A4-%E1%BC%80%CE%BA%CF%81%CF%89%CF%84%E1%BF%86%CF%81/>.

45. Πaus. Ἄτρ. 1, 1, 5.

46. Δήμος Γλυφάδας, Ἡ Πόλη μας, Ἱστορικὴ ἀναφορά: <https://web.archive.org/web/20161217190128/http://www.glyfada.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=217>.

47. <https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9B%CE%B9%CE%B3%CF%85%CF%81%CE%AF%CE%B1>. Ριβιέρα εἶναι ἰταλικὴ λέξη ποὺ σημαίνει «ἀκτογραμμὴ» καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸ λατινικὸν *ρίπα*. Ἀρχικὰ χρησιμοποιήθηκε ὡς τὸ σωστὸ ὄνομα γιὰ τὴν ἀκτὴ τῆς Λιγυρίας. Σήμερα, οἱ δύο πιὸ γνωστὲς Ριβιέρες παγκοσμίως εἶναι: ἡ Ἰταλικὴ Ριβιέρα (*Riviera ligure*), τμῆμα τῆς ἀκτῆς τῆς Ἰταλίας, καὶ ἡ Γαλλικὴ Ριβιέρα (*Côte d'Azur*), μέρος τῆς νότιας ἀκτῆς τῆς Γαλλίας.

ὀνομάζεται ἡ παράλια ζώνη-ἀκτογραμμὴ τῆς Ἀθήνας) νὰ φέρουν στὸ φῶς ἐνδιαφέροντα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, ὅπως συνέβη ἤδη μὲ τὸν Μητροπολιτικὸ Σιδηρόδρομο (Μετρό) τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Θεσ/νίκης, ἂν καὶ ἐκεῖ ἀπαιτεῖται εἰς βάθος «ἀνασκαφή». Ἐνα τέτοιο ἴσως νὰ εἶναι καὶ Βωμὸς πρὸς τιμὴν τῶν ἀγνώστων θεῶν, ποὺ ἀποτελέσσε τὴν ἀφόρμηση γιὰ τὴν ἀρεοπαγιτικὴ Ὀμιλία.

SUMMARY

Reconcidering Apostle Paul's travels in the Mediterranean

By Sotirios Despotis, *Professor
National and Kapodistrian University of Athens*

This article records arguments in favour of the possibility that the apostle Paul eventually visited Spain. Also examined is the possibility that Paul, when he visited Athens, did not land at Piraeus, but at other ports in the southern suburbs of the “splendid city”.